

Η ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΕ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ελένη Μ. Παλιούρα, Δικηγόρος, ΜΔΕ Εκκλησιαστικού Δικαίου ΕΚΠΑ

1.Εισαγωγή

Η θρησκευτική ελευθερία είναι δικαίωμα με πολλές εκφάνσεις, ιδιαιτερότητες και διαρκείς αναπροσδιορισμούς, καθώς έχει τρία διακριτά επίπεδα: α.την ελευθερία επιλογής θρησκείας, όπως εκφράζεται με το δικαίωμα εισόδου/εξόδου σε και από θρησκευτική ομάδα που λειτουργεί μέσα σε ένα κοσμικό κράτος, β.το συλλογικό δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας, που εκφράζεται με τη συνολική παρουσία μιας θρησκευτικής κοινότητας στη δημόσια σφαίρα, γ.το δικαίωμα της ίδιας της θρησκευτικής κοινότητας, που είναι και το πιο δύσκολα προσεγγίσιμο επίπεδο, καθώς περιλαμβάνει τον τρόπο που το κοσμικό κράτος αντιλαμβάνεται τα δικαιώματα των μελών μιας θρησκευτικής ομάδας στο εσωτερικό της¹. Από την ανωτέρω διαίρεση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, καθίσταται αντιληπτή η δυσκολία της νομικής προσέγγισης και οριοθέτησης του θρησκευτικού φαινομένου, ακόμη και όταν υπάρχουν λεπτομερή νομοθετήματα, όπως ο ν.4301/2014. Αυτό συμβαίνει, διότι σε ένα κοσμικό κράτος συνυπάρχουν δύο δικαϊκά συστήματα, το κρατικό και το θρησκευτικό ή εκκλησιαστικό. Ανάμεσα, όμως, σε αυτά τα δικαϊκά συστήματα εντοπίζονται ορισμένες ιστορικές, φιλοσοφικές και θεολογικές αρχές, οι οποίες καθιστούν αδύνατη την αμιγώς τεχνοκρατική προσέγγιση της ύπαρξης και της λειτουργίας των θρησκευτικών ομάδων, κάτι το οποίο κατ' αρχήν είναι ανεξάρτητο από το σύστημα σχέσεων κράτους – θρησκευτικών κοινοτήτων που επικρατεί.

Η παρούσα επικεντρώνεται στην έννοια της θρησκευτικής ουδετερότητας εντός του κοσμικού κράτους και ο πυρήνας της διαρθρώνεται σε δύο διακριτές ενότητες. Στην πρώτη προσεγγίζεται συνοπτικά η ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου στην ελληνική έννομη τάξη, ενώ στη δεύτερη πραγματοποιούνται ορισμένες βασικές παρατηρήσεις σε συνάρτηση με τη νομολογία. Στόχος της συνολικής μελέτης είναι η ανάδειξη ενός τρόπου αξιοποίησης του κανονιστικού περιεχομένου της θρησκευτικής ουδετερότητας, ο οποίος να ανταποκρίνεται στα δεδομένα της ελληνικής έννομης τάξης και αφορμή αποτέλεσε η πρόσφατη πρόταση για αναθεώρηση του άρθρου 3 του ισχύοντος Συντάγματος που καθορίζει τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, η οποία φαίνεται να αντιμετωπίζει τον όρο «ουδετερότητα» ως στοιχείο της διακριτότητας των δύο θεσμών².

Η ουδετερότητα του κράτους σε ζητήματα θρησκευτικού φαινομένου περιλαμβάνει κατ' αρχήν δύο γενικές προβληματικές: Η πρώτη σχετίζεται με τη θρησκευτική κοινότητα, την ύπαρξη και τη λειτουργία της εντός της πολιτείας, καθώς και τη νομική της σχέση με τα μέλη της. Η δεύτερη έχει ως θέμα τη συνύπαρξη της πολιτειακής και της θρησκευτικής δικαιοταξίας. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι όταν γίνεται αναφορά στο εσωτερικό δίκαιο μιας θρησκευτικής κοινότητας γίνεται λόγος ακριβώς για ένα δικαϊκό σύστημα με τη δική του ιδιαίτερη φύση, με τις δικές του πηγές και το δικό του τρόπο ερμηνείας. Τα μέλη, λοιπόν, μιας θρησκευτικής κοινότητας έχουν το δικαίωμα να αυτοκαθορίζονται μέσω της υπαγωγής τους στο δικαϊκό σύστημα που τους αντιπροσωπεύει περισσότερο, μέσω της ένταξής τους στη θρησκευτική κοινότητα που ανταποκρίνεται στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Και η

¹ Βλ. και John Witte, Jr., “Introduction”, *Religious Human Rights in Global Perspective*, 1996, XXVI επ.

² Βλ. αιτιολογική έκθεση πρότασης (αρ.πρωτ.4636/2.11.2018) του Προέδρου και των Βουλευτών της Κ.Ο. του ΣΥΡΙΖΑ για την αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος, σύμφωνα με τα άρθρα 110 του Συντάγματος και 119 του Κανονισμού της Βουλής.

θρησκευτική κοινότητα έχει το δικαίωμα μιας μορφής νομικής αυθυπαρξίας εντός της πολιτείας, υπό την έννοια ότι μπορεί να εφαρμόσει το εσωτερικό της δίκαιο στα μέλη της, χωρίς κρατικές παρεμβάσεις που εκφεύγουν των γενικών περιορισμών του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και της ειδικότερης έκφασής του, του δικαιώματος της θρησκευτικής αυτονομίας. Από την άλλη πλευρά, η πολιτεία παρέχει τους δικαίους της μηχανισμούς προκειμένου οι θρησκευτικές κοινότητες να λειτουργούν νόμιμα ως υπαρκτά σύνολα (π.χ. νομική προσωπικότητα). Πριν, λοιπόν, τεθεί το ερώτημα της θρησκευτικής ουδετερότητας, είναι απαραίτητο να τεθεί ένα ανώτερο ιεραρχικά ερώτημα: Το κράτος κατοχυρώνει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και προσδιορίζει το εύρος του και το πεδίο εφαρμογής του κατά βούληση; Θετική απάντηση σημαίνει αυτομάτως ότι το κράτος βρίσκεται σε ιεραρχική σχέση με το θρησκευτικό φαινόμενο. Το θρησκευτικό φαινόμενο, όμως, δεν περιορίζεται στη διαμόρφωση ενός συνταγματικού δικαιώματος εντός της έννομης τάξης, αλλά είναι μια βασική συνιστώσα της δημόσιας σφαίρας³.

2.Θρησκευτικό φαινόμενο και ελληνική έννομη τάξη

Μέσα από την εξέταση της νομικής θέσης των θρησκευμάτων σε διαφορετικές χώρες, καθίσταται αντιληπτό ότι το κοινό στοιχείο μεταξύ των διαφορετικών εννόμων τάξεων είναι η ανάγκη ρύθμισης της ύπαρξης του θρησκευτικού φαινομένου στο εσωτερικό τους. Πιο αναλυτικά, το καθεστώς των θρησκευτικών κοινοτήτων στο πλαίσιο της κρατικής νομοθεσίας εξαρτάται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από τη σχέση του εκάστοτε εξεταζόμενου κράτους με την Εκκλησία και τους θρησκευτικούς οργανισμούς γενικότερα. Η εξάρτηση αυτή φαίνεται κυρίως στις χώρες που έχουν κρατική Εκκλησία, καθώς ρυθμίσεις όπως η μισθοδοσία του κλήρου, η δημοσίου δικαίου νομική προσωπικότητα, το καθεστώς αναγνώρισης, δεν βρίσκονται σε άμεση σύνδεση με το σύστημα σχέσεων κράτους – θρησκευμάτων. Για παράδειγμα, στην Αγγλία, η Αγγλικανική Εκκλησία είναι η επίσημη θρησκεία του κράτους με κεφαλή τη Βασίλισσα, η οποία μάλιστα δεν επιτρέπεται να ακολουθεί διαφορετικό θρήσκευμα ή δόγμα, η στέψη δε κάθε μονάρχη πραγματοποιείται από τον αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι⁴. Η ένταση της διασύνδεσης της εκκλησιαστικής με την πολιτειακή έννομη τάξη καταδεικνύεται έντονα από το γεγονός της συμμετοχής ορισμένου αριθμού επισκόπων στη Βουλή των Λόρδων, καθώς και από τη δυνατότητα τροποποίησης πολιτειακών νομοθετημάτων σχετικών με τα εκκλησιαστικά ζητήματα από τη Γενική Συνέλευση, που αποτελείται από μέλη του ανώτερου κλήρου και λαϊκούς⁵.

Το παράδειγμα της Αγγλίας δηλαδή είναι μια επιλογή σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας που χαρακτηρίζονται από έντονο παρεμβατισμό του ενός θεσμού στον άλλον. Ωστόσο, ένα καθεστώς ένωσης δεν ταυτίζεται με την ύπαρξη ακριβώς ίδιων ρυθμίσεων όπου υπάρχει. Δεν συναντάμε δηλαδή ένα ενιαίο μοντέλο νομικής ρύθμισης του θρησκευτικού φαινομένου,

³ Βλ. και Maureen Junker – Kenny, “Between Postsecular Society and the Neutral State: Religion as a recourse for public reason”, *Religious Voices in Public Places*, 2012, p.58επ., και Πρακτικά συζητήσεων Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων, Συνεδρίαση 24ης Σεπτεμβρίου 2014, ημέρα Τετάρτη και ώρα 12.30’, Θ. Δ. Παπαγεωργίου: «...Επομένως, οποιαδήποτε νομοθετική πρωτοβουλία μεταθέτει τη δημόσια δράση των Θρησκευτικών Ενώσεων και των λειτουργών τους, από τον αμιγή χώρο του ιδιωτικού δικαίου, που ήταν, μέχρι σήμερα, πιο κοντά προς το χώρο προστασίας του δημοσίου δικαίου, δίνοντάς τους και μια ιδιαίτερη και κατάλληλη νομική μορφή, κινείται προς τη σωστή κατεύθυνση, καθώς είναι η θρησκευτική ελευθερία στην κύρια μορφή της, μέχρι σήμερα, στην Ελλάδα, ασκείται και εκφράζεται περισσότερο, ως συλλογικό δικαίωμα και λιγότερο ως ατομικό δικαίωμα κάθε ιδιώτη...».

⁴ Act of Supremacy 1558, άρθρο VIII, στο οποίο το σύνολο της πνευματικής δικαιοδοσίας αποδίδεται στο στέμμα, www.legislation.gov.uk: Act of Supremacy 1558, An Acte restoring to the Crowne thauncyent Jurisdiction over the State Ecclesiasticall and Spirituall, and abolyshing all Forreine Power repugnaunt to the same.... VIII All Spiritual Jurisdiction united to the Crown...

⁵ Βλ. Gerhard Robbers (μετάφραση Κ. Κυριαζόπουλος), *Κράτη και θρησκείματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 2007, σ.193-194.

όπως δεν συναντάμε και ένα ενιαίο σύστημα σχέσεων κράτους – θρησκευμάτων ανά τα κοσμικά κράτη⁶. Στο Σύνταγμα της Δανίας, για παράδειγμα η Ευαγγελική – Λουθηρανική Εκκλησία κατέχει ιδιαίτερη θέση, ο Βασιλιάς υποχρεούται να είναι μέλος της, ενώ περιλαμβάνονται και ειδικότερες διατάξεις για την εν λόγω Εκκλησία⁷. Το νομικό καθεστώς των υπόλοιπων θρησκευτικών κοινοτήτων, οι οποίες, κατά το νόμο που το ρυθμίζει, διαθέτουν δημόσιο χαρακτήρα, διακρίνει τρεις κατηγορίες, τις αναγνωρισμένες, τις κοινότητες με δικαίωμα τέλεσης γάμου και τις μη αναγνωρισμένες, που διέπονται από καθεστώς ιδιωτικού δικαίου. Ανεξάρτητη κατηγορία αποτελούν οι Ελεύθερες Εκκλησίες, οι οποίες απολαύουν κάποιων προνομίων, δεν έχουν όμως το δικαίωμα τέλεσης γάμου. Για να λάβει μία θρησκευτική κοινότητα άδεια τέλεσης γάμων, βασική προϋπόθεση αποτελεί ο πρόδηλος θρησκευτικός χαρακτήρας της συγκρότησής της. Άλλα κριτήρια είναι η ύπαρξη ελάχιστου αριθμού μελών, τελετουργικού, ενώ οι θρησκευτικοί λειτουργοί δεν είναι αναγκαίο να μετέχουν της δανικής ιθαγένειας, αρκεί να έχουν επαρκή γνώση της δανικής γλώσσας⁸.

Στην ελληνική πραγματικότητα, το σημείο που κρίνεται καθοριστικό για τη βασική δομή και θεώρηση των σχέσεων κράτους – θρησκευτικών κοινοτήτων είναι ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» και η διαμόρφωσή του ιδίως υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1975⁹. Έως την ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος, η έννοια της επικρατούσας θρησκείας ισοδυναμούσε με αυτή της επίσημης, είχε δηλαδή ορισμένα προνόμια χωρίς αρμοδιότητα πάνω στις ετερόδοξες και αλλόθρησκες κοινότητες, κάτι το οποίο έτσι και αλλιώς θα έθιγε την αυτονομία τους¹⁰. Στο κείμενο του ισχύοντος Συντάγματος ο όρος «επικρατούσα θρησκεία» έχει αποκτήσει διαφορετικό περιεχόμενο, καταδεικνύοντας τη θρησκεία που ακολουθεί η πλειονότητα των πολιτών¹¹. Επομένως, η Ελλάδα δεν έχει επίσημη Εκκλησία, αλλά μια ιδιαίτερη de jure σχέση με την Ορθόδοξη Εκκλησία, κάτι το οποίο αποτελεί και ένα

---

⁶ Όμως, βλ. και Rik Torfs, “Religion and State Relationships in Europe”, *Religious Studies Review* Vol. 1, No. 4 - December 2007, p.40: “Europe has a model of religion and state relationships that is not homogenous. The focus is still on the national states. And yet, there is a common model, at least when one looks beyond formal differences. This common model shows a keen interest for far reaching religious freedom, mutual independence between religion and state combined with cooperation and state support. Even in countries like France where separation is cherished as a notion, the model as described in this contribution is clearly present. Altogether the position of religious groups, including minorities, is rather positive in Europe, although in some countries there remains too much scepticism towards new religious movements.”

⁷ Section 04. The Evangelical Lutheran Church shall be the Established Church of Denmark, and as such shall be supported by the State. Section 6. The King shall be a member of the Evangelical Lutheran Church. Section 66. The constitution of the Established Church shall be laid down by statute... https://www.thedanishparliament.dk/~media/pdf/publikationer/english/my_constitutional_act_with_explanation_s.ashx (τελευταία πρόσβαση, 4.12.2018).

⁸ Βλ. Α. Φίλου – Πασαντάρα, «Η νομική προσωπικότητα των θρησκευτικών κοινοτήτων σε χώρες της Ευρώπης», *ΕφημΔΔ* 4/2012., σ.566-567, ROBBERS, *Κράτη και θρησκευόμενα*, ό.π., σ.120.

⁹ Ο εν λόγω όρος προϋπήρχε της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης, ωστόσο καθιερώθηκε υπό το φως αυτής και αρχικά είχε έννοια της θρησκείας του ηγεμόνα και της πλειονότητας των πολιτών, βλ. Β. Χρ. Καράγιωργος, *Το ζήτημα της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας κατά την περίοδο της Επανάστασεως (1821)*, 1998, σ.35, βλ. για το ζήτημα της επικρατούσας θρησκείας στα Συντάγματα του αγώνα Σ. Ν. Τρωιάνος, *Ψηφίδες ιστορίας του δικαίου απόωτερης και νεότερης*, 2013, σ.115-119.

¹⁰ Βλ. Σ. Τρωιάνος – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, 2003², σ.109-110 · κατά τη σύγκληση της Κ' Ιεραρχίας {α' συνεδρία 5.7.1948}, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Δαμασκηνός, ένα έτος πριν από την εκδομήα του, εξέφρασε την άποψη ότι ο όρος επικρατούσα θρησκεία δεν ισοδυναμεί με την επιβεβλημένη, αλλά με την επίσημη, την κρατική θρησκεία. Βλ. Θ. Α. Στράγγας, *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αμειωδών 1817-1967*, Δ' Τόμος, 1972, σ.2573, βλ. και Κ. Μαργαρίτης, «Συνταγματική διάκριση κράτους – εκκλησίας: έννοια της επικρατούσας θρησκείας και θρησκευτική ελευθερία», *Δημόσιο Δίκαιο* 1/2017, σ.43-51.

¹¹ βλ. ΕΠΙΣΗΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΒΟΥΛΗΣ, *Συνεδριάσεις ΟΣΤ, Τετάρτη 23 Απριλίου 1975*, σ.2121, όπου, εκτός των άλλων, αποσυνδέεται το ζήτημα του χωρισμού των δύο θεσμών από το ζήτημα της αυτοδιοικήσεως της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

βασικό χαρακτηριστικό της ρύθμισης του θρησκευτικού φαινομένου στο εσωτερικό της. Κατά τη γνώμη μου η ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου σε ένα κράτος είναι ζήτημα, για το οποίο μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα έπειτα από μελέτη όχι μόνο της νομοθεσίας και της σχετικής νομολογίας¹², αλλά και του είδους των θρησκευτικών κοινοτήτων που δραστηριοποιούνται στο εσωτερικό του, της σύνδεσής τους με την ιστορία και την πολιτική πραγματικότητα, και της παρουσίας τους σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Στην Ελλάδα, λοιπόν, συνοπτικά υπάρχει η επικρατούσα θρησκεία, που είναι αυτή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, και τα νομικά πρόσωπα της οποίας διέπονται από καθεστώς δημοσίου δικαίου. Σε καθεστώς δημοσίου δικαίου βρίσκονται, επίσης, και οι Μουφτείες, καθώς και οι ισραηλιτικές κοινότητες. Για τις υπόλοιπες θρησκευτικές κοινότητες υπάρχει η δυνατότητα απόκτησης νομικής προσωπικότητας καθαρά θρησκευτικού χαρακτήρα μέσω των ρυθμίσεων του ν.4301/2014¹³. Έως την ψήφιση του νόμου 4301/2014 δεν υπήρξε άλλο πολιτειακό νομοθέτημα που να ρυθμίζει λεπτομερώς το καθεστώς των θρησκευτικών κοινοτήτων στην Ελλάδα, πραγματοποιήθηκε ωστόσο σχετική κατάθεση προτάσεων νόμου από την Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου¹⁴, το χώρο της αριστεράς και από ανεξάρτητους βουλευτές, την περίοδο 2005-2008¹⁵. Πρόκειται για πανομοιότυπες προτάσεις νόμου, οι οποίες είχαν ως κεντρικό πυρήνα την πρόταση νόμου της ΕΕΔΑ¹⁶ και που προέβλεπαν μεταξύ άλλων ρύθμιση του ποινικού αδικήματος του προσηλυτισμού, μετατροπή των νομικών προσώπων της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, των ισραηλιτικών κοινοτήτων και των Μουφτειών σε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, καθώς και ρύθμιση του ζητήματος των θρησκευτικών ενώσεων με εισαγωγή ενός ιδιότυπου, όπως χαρακτηρίζεται στις αιτιολογικές εκθέσεις, νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου, ενός «θρησκευτικού νομικού προσώπου» σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο των associations culturelles. Το άρθρο που περιείχε την εν λόγω ρύθμιση έφερε τον τίτλο «θρησκευτικές ενώσεις» και ως κριτήρια για τη διαπίστωση του θρησκευτικού χαρακτήρα της υπό σύσταση ένωσης ορίστηκαν η διάρκεια και η ύπαρξη συγκροτημένου θρησκευτικού δόγματος, τα οποία όπως καθίσταται σαφές και από τις αιτιολογικές εκθέσεις ήταν ενδεικτικά. Στην αιτιολογική έκθεση της πρότασης νόμου συναντάται ο όρος ουδετερότητα. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται ότι η δεύτερη παράγραφος

---

¹² Σχετικά βλ.Γ. Ι. Ανδρουτσόπουλος, *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ Β': ΜΕΛΕΤΕΣ, 2010, σσ. 444.

¹³ Βλ. και Ε. Παλιούρα, «Δικαιώματα των νομικών προσώπων που εξυπηρετούν θρησκευτικούς σκοπούς», *Δημόσιο Δίκαιο* 2-3/2017, σ.249επ.

¹⁴ Η συγκεκριμένη πρόταση και το ιστορικό της σε Ν. Κ. Αλιβιζάτος, *Πραγματιστές, δημαγωγοί και ονειροπόλοι. Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*, 2015, σ.341-355, όπου η πρόταση χαρακτηρίζεται ως πρόταση νόμου για το χωρισμό κράτους και εκκλησίας, εντάσσεται δε ο νόμος 4301/2014 σε κοινό πλαίσιο με τις διατάξεις της.

¹⁵ Αναφορά στο ζήτημα αυτό, καθώς και σε αναλυτική επισκόπηση των θέσεων των πολιτικών παρατάξεων πάνω στο θέμα των σχέσεων κράτους – εκκλησίας σε Χ. Χατζημιχαήλ, «Το ζήτημα των σχέσεων Εκκλησίας – Κράτους στον ελληνικό δημόσιο λόγο», σσ.21, conservatives.gr (τελευταία πρόσβαση, 4.12.2018), όπου παρατηρείται και το γεγονός ότι το αίτημα χωρισμού κράτους – εκκλησίας στο δημόσιο λόγο εκφράζεται περισσότερο ως αίτημα χωρισμού εκκλησίας – κοινωνίας. τα κείμενα των προτάσεων που αναφέρονται στη συνέχεια βρίσκονται ψηφιοποιημένα στην επίσημη σελίδα της βουλής, www.hellenicparliament.gr · επί Τρίτη, επίσης, είχε πραγματοποιηθεί εγχείρημα σύστασης νομοθετήματος ρυθμιστικού θεμάτων θρησκευτικής ελευθερίας, ωστόσο, δεν προχώρησε, βλ. Κονιδάρης Ιωάννης, *Εκκλησία και Πολιτεία. Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στη συνύπαρξή τους*, 1993, σ.12-13.

¹⁶ 30.11.2005 {Αλαβάνος, Δραγασάκης, Κουβέλης, Κωνσταντόπουλος, Λεβέντης, Ξηροτυρη-Αικατερινάρη}, 1.12.2005 {Ανδριανόπουλος, Μάνος}, 22.10.2008 {Αλαβάνος, Κουβέλης, Λαφαζάνης, Αμμανατίδου-Πασχαλίδου, Δραγασάκης, Δρίτσας, Κοροβέσης, Κουράκης, Λεβέντης, Μπανιάς, Παπαγιαννάκης, Τσούκαλης, Φιλίνη, Ψαριανός}, 12.12.2008 {Παπαρήγα, Αλυσανδράκης, Γκατζής, Γκιόκας, Ζιώγας, Καζάκας, Κανέλλη, Καλαντίδου, Κανταρτζής, Καραθανασόπουλος, Καφαντάρη, Νικολαΐδου, Μανωλάκου, Μαρίνος, Μαυρίκος, Μωραιτης, Μελά, Πρωτούλης, Σκοπελίτης, Σκυλλάκος, Χαλβατζής, Χαραλάμπους}.

του πρώτου άρθρου της πρότασης «επιχειρεί να προσδιορίσει τη σύγχρονη εκδοχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους, ως υποχρέωσης αφενός μεν σεβασμού (και όχι απλώς ανοχής) όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων και των λειτουργιών τους και, αφετέρου ως απαγόρευσης κάθε είδους διακρίσεων σε βάρος των πολιτών με βάση τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις»¹⁷.

Πώς, λοιπόν, υπάρχει και λειτουργεί το θρησκευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα; Παραπάνω έγινε μια σύντομη σκιαγράφηση της νομικής σχέσης των θρησκευμάτων με το κράτος. Από αυτή και από το γεγονός ότι το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο, προκύπτει ότι το θρησκευτικό φαινόμενο δεν είναι δυνατόν να παραμείνει αδιάφορο στη νομική πραγματικότητα, καθώς περιέχει πλήθος προβληματισμών, όπως είναι το είδος της νομικής προσωπικότητας που μπορεί να λάβει μια θρησκευτική ένωση, το δικαίωμα έκφρασης των θρησκευτικών ενώσεων, των λειτουργιών τους και των μελών του, και η κατοχύρωση του εσωτερικού δικαίου των θρησκευμάτων.

3.Η ουδετερότητα του ελληνικού κράτους σε ζητήματα θρησκευτικού φαινομένου: Βασικές παρατηρήσεις

Η έννοια της θρησκευτικής κοινότητας δεν είναι σαφώς και κοινώς προσδιορισμένη. Δεν υπάρχει δηλαδή ένας ενιαίος ευρωπαϊκός ορισμός. Ωστόσο, στην Ελλάδα εντοπίζεται γενική περιγραφή της στο πρώτο άρθρο του ν.4301/2014¹⁸. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν υπάρχει ενιαίος ορισμός για τη θρησκευτική ουδετερότητα, ούτε είναι σαφώς προσδιορισμένο το αν έχει αυτοτελές κανονιστικό περιεχόμενο ή αν πρόκειται για έναν όρο πολιτικού περιεχομένου ή ακόμα και για μια αρχή που λειτουργεί συμπληρωματικά προς το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και σε συνάρτηση με την αρχή του πλουραλισμού. Συνεπώς, δεν είναι σαφές «το τι εννοούμε»¹⁹, όταν αναφερόμαστε στη θρησκευτική ουδετερότητα στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης. Σκόπιμη, λοιπόν, είναι η παράθεση ορισμένων παρατηρήσεων που σχετίζονται με το γενικό πλαίσιο του όρου, η παράθεση δηλαδή των κυριότερων σημείων, όπου υπάρχει η ανάγκη αναφοράς του με αρνητικό ή θετικό πρόσημο.

α. Έννοια της παρέμβασης και κανονική ορολογία: Χειροτονούνται πρωτοπρεσβύτεροι: «Η μετάταξη ενεργείται με προεδρικό διάταγμα, που εκδίδεται μετά από πρόταση του Υπουργού Εθνικής Άμυνας, αφού προηγηθεί η χειροτονία ως πρωτοπρεσβυτέρων, αυτών που επιθυμούν να υπαχθούν στις διατάξεις των παραγράφων 1 και 2, έχουν τα απαιτούμενα προσόντα και κρίνονται κατάλληλοι για το αξίωμα της Ιεροσύνης από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος.». Το ως άνω αποτελούσε το κείμενο της τρίτης παραγράφου του άρθρου 20 του ν.4407/2016 και ρύθμιζε τις μετατάξεις στο σώμα στρατιωτικών ιερέων των ενόπλων δυνάμεων. Με το ν.4433/2016 έγινε διόρθωση και αντικαταστάθηκε η πρόβλεψη για χειροτονία των επιλεγέντων ως πρωτοπρεσβυτέρων με τη χειροτονία ως κληρικών της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Το ανωτέρω, λοιπόν, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κακής χρήσης εσωτερικού δικαίου της Εκκλησίας σε πολιτειακό νομοθέτημα, διότι πρώτον ο πρωτοπρεσβύτερος δεν είναι βαθμός της ιεροσύνης, δεύτερον η Δ.Ι.Σ. δεν είναι δυνατόν να κρίνει αν κάποιος είναι κατάλληλος για χειροτονία²⁰.

¹⁷ Αιτιολογική έκθεση, σ.1.

¹⁸ «Θρησκευτική κοινότητα είναι ικανός αριθμός φυσικών προσώπων με συγκεκριμένη θρησκευτική Ομολογία γνωστής θρησκείας, μόνιμα εγκατεστημένων σε ορισμένη γεωγραφική περιοχή, με σκοπό την κοινή άσκηση της λατρείας της και την τέλεση των καθηκόντων που απαιτούνται από την κοινή Ομολογία των μελών της.»

¹⁹ Βλ.Γ.Διέλλας, «Θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους και δημόσια πολιτική: Όψεις ανορθολογισμού», <https://www.tovima.gr/2018/11/07/opinions/thriskeytiki-oudeterotita-tou-kratous-kai-dimosia-politiki-opseis-anorthologismou/> (τελευταία πρόσβαση, 6.12.2018).

²⁰ Κάθε εκκλησιαστική επαρχία τελεί υπό την κανονική δικαιοδοσία του οικείου Μητροπολίτη (άρθρο 29 αρ. 1 Κ.Χ.Ε.Ε., ενδ. κανόνας 35ος Αγίων Αποστόλων «Ἐπίσκοπον μὴ τολμᾷν ἕξω τῶν ἑαυτοῦ ὄρων χειροτονίας

Επομένως, η αναφορά σε ουδετερόθρησκες ή μη σχέσεις μεταξύ κράτους και εκκλησίας δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία, δίχως την αντίληψη των ορίων της κρατικής παρέμβασης. Και κρατική παρέμβαση εντοπίζεται κατά βάση όταν πολιτειακό νομοθέτημα τροποποιεί το εσωτερικό δίκαιο της Εκκλησίας.

Η έννοια της εκκλησιαστικής οικονομίας είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινής ορολογίας μεταξύ των δύο δικαιοταξιών. Προήλθε από το ρωμαϊκό δίκαιο²¹, αλλά διαμορφώθηκε από την εκκλησιαστική δικαιοταξία, και έχει έρεισμα και σε πολιτειακό νομοθέτημα, τον ισχύοντα καταστατικό χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος στο κεφάλαιο που ρυθμίζει το ανώτατο διοικητικό κεντρικό όργανό της, την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας. Ορίζει, λοιπόν, ότι η ΙΣΙ «αποφασίζει περί της ασκήσεως της εκκλησιαστικής οικονομίας, συγκαταβάσεως και επεικειάς της Εκκλησίας»²², που σημαίνει ότι η πολιτεία αναγνωρίζει τον ακραιφνώς εκκλησιαστικό χαρακτήρα της έννοιας της οικονομίας. Αυτό είναι εμφανές και στη νομολογία των πολιτειακών δικαστηρίων, αφού το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο ήτοι το Συμβούλιο της Επικρατείας, αναγνωρίζει ακριβώς την προηγούμενη θέση, ότι δηλαδή η έννοια της εκκλησιαστικής οικονομίας και ο καθορισμός της είναι ζήτημα της Εκκλησίας²³.

β. Θρησκευόμενοι a la carte και τυποποίηση των σχέσεων: Μία έννοια που χρησιμοποιείται στις συζητήσεις πάνω σε ζητήματα θρησκευτικού φαινομένου είναι εκείνη του θρησκευόμενου κατ' επιλογή. Το ερώτημα εδώ είναι πότε το κράτος μπορεί να χρησιμοποιήσει αυτή την έννοια και πότε μπορεί να την προσδιορίσει. Μια μορφή απάντησης είναι ότι το κράτος μπορεί να ασκήσει έλεγχο μόνο με τυποποιημένα τεκμήρια και μόνο σε περίπτωση που πολίτης μη ενταγμένος σε θρησκευτική κοινότητα προσπαθεί να αποφύγει υποχρέωσή του απέναντι σε αυτό επικαλούμενος ορισμένα στοιχεία συγκεκριμένης θρησκείας. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν είναι δυνατόν το κράτος να ελέγξει την υπακοή των μελών μιας θρησκευτικής κοινότητας στο εσωτερικό δίκαιο της τελευταίας και να οδηγηθεί έτσι άμεσα ή έμμεσα σε έναν έλεγχο της θρησκευτικής τους συνείδησης, τόσο διότι αυτό είναι αρμοδιότητα της ίδιας της θρησκευτικής κοινότητας όσο και διότι δεν γνωρίζει τις ιδιαιτερότητες αυτού του δικαίου. Δηλαδή πολύ εύκολα μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι τα τέκνα όσων έχουν τελέσει πολιτικό γάμο δεν βαπτίζονται, διότι κάποιος είτε δέχεται το δίκαιο της Εκκλησίας είτε όχι. Ο συλλογισμός, ωστόσο, αυτός υποδεικνύει στη θρησκευτική κοινότητα πώς πρέπει να διαχειριστεί τα μέλη της και πώς πρέπει να εφαρμόσει και να ερμηνεύσει το δίκαιό της²⁴. Πρόσφατες αποφάσεις, το σκεπτικό των οποίων αποτελεί

ποιείσθαι, εις τὰς μὴ ὑποκειμένας αὐτῶ πόλεις καὶ χώρας εἰ δὲ ἐλεγχθεῖν τοῦτο πεποιηκός, παρὰ τὴν τῶν κατεχόντων τὰς πόλεις ἐκείνας ἢ τὰς χώρας γνώμην, καθαιρείσθω καὶ αὐτὸς καὶ οὖς ἐχειροτόνησεν.»).

²¹ Βλ. Σ. Ν. Τρωιάνος – Γ. Α. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, ὁ.π., σ.22.

²² Ἄρθρο 4περ.δ ν.590/1977.

²³ Βλ. Κ. Παπαγεωργίου, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, 2017², σ.93, υποσ.86.

²⁴ Σχετικά με το ζήτημα αυτό αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Εκκλησία της Ελλάδος έχει αποφανθεί μέσω της Συνοδικής Επιτροπής επί των Δογματικών και Νομοκανονικών Ζητημάτων, βλ. Σ. Τρωιάνος – Κ. Παπαγεωργίου, *Θρησκευτική Νομοθεσία. Ειδική Νομοθεσία – Βιβλιογραφία – Νομολογία*, 2009, σ.875-877: «Ἐγκύκλιος 2395/1984, πρὸς τοὺς Σεβ. Μητροπολίτας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Θέμα: «Βάπτισις τέκνων προελθόντων ἐκ πολιτικοῦ γάμου τῶν γονέων τῶν». {...} Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, ἡ Ἱερά Σύνοδος συνιστᾷ καὶ προτρῖπει ἐντόνως, ὅπως οὐδεμία ἄρνησις προβάλλεται εἰς τὴν βάπτισιν τῶν ἀνωτέρω τέκνων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἴδιαν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνεξάρτητον ἠθικὴν προσωπικότητα, δεδομένου ὅτι, διὰ τῆς ἀνωτέρω συγκαταβατικῆς συμπεριφορᾶς ἡμῶν, καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν ἐπηρεάζο-νται εὐμενῶς καὶ διευκολύνονται τὰ μέγιστα εἰς τὴν, ἐν καιρῶ, τέλεσιν καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ τῶν γάμου, πρὸς πλήρη ἀποκατάστασιν τῶν πνευματικῶν τῶν δεσμῶν μετὰ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας.»), καὶ Συνοδικὴ Επιτροπὴ ἐπὶ τῶν Δογματικῶν καὶ Νομοκανονικῶν Ζητημάτων 2011 – 2015, «Βάπτισις τέκτων (sic), τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ πολιτικοῦ γάμου», https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/dogma/dogmatics_vaptisi.htm (29.12.2017), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὅσοι τελοῦν πολιτικὸ γάμο θέτουν τοὺς εαυτοὺς τοὺς ἐκτὸς Ἐκκλησίας, ὡστόσο ἡ ἄρνηση

αφορμή για περαιτέρω προβληματισμό είναι οι ΟλΣτΕ 926/2018 για το μάθημα των θρησκευτικών και ΣτΕ (ΣΤ') 1045/2018²⁵ για θέμα αντιρρησία συνείδησης.

Πιο αναλυτικά, μια μελέτη των αποφάσεων του ΣτΕ που σχετίζονται με τη συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων καταδεικνύει την έλλειψη απόστασης της πολιτείας από την εσωτερική διάρθρωση και διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η έλλειψη απόστασης αυτή είναι δυνατόν να βλάψει την αυτοδιοίκηση και γενικότερα το δικαίωμα της θρησκευτικής αυτονομίας της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως είναι κατοχυρωμένο στα άρθρα 3 παρ. 1Σ, 13 παρ. 1Σ, 9 και 11ΕΣΔΑ, 17ΣΛΕΕ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του ως άνω ισχυρισμού αποτελεί η πρόσφατη απόφαση για το μάθημα των θρησκευτικών υπ' αριθμ. 926/2018 ΣτΕ Ολ. Στη σκέψη με αριθμό 14 της απόφασης αυτής αναφέρεται ότι: «{...}Εξάλλου, με την προσβαλλομένη απόφαση, όπως προκύπτει από το σώμα της (παρ. 1 στοιχείο δ' του άρθρου μόνου αυτής) και από τον Οδηγό του Εκπαιδευτικού, στον οποίο αυτή παραπέμπει, προωθείται η αντίληψη ότι η θρησκευτική πίστη μπορεί και πρέπει να είναι “κριτική” (βλ. π.χ. στη σελίδα 31 του εν λόγω Οδηγού: “η πίστη είναι αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο πλαίσιο του ΜτΘ”, στη σελίδα 69: “κριτικός αναστοχασμός” για τη πίστη στον Τριαδικό Θεό και στη σελίδα 124 αυτού: “αναστοχασμός” της αφήγησης της Γενέσεως για τη πτώση των πρωτοπλάστων) το στοιχείο δε αυτό κλονίζει την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση, την οποία διαμορφώνουν, ήδη πριν από την έναρξη του σχολικού τους βίου, οι μαθητές στο πλαίσιο της οικογενείας τους, και είναι ικανό, δεδομένου ότι οι έφηβοι μαθητές δέν διαθέτουν ακόμη την ωριμότητα και την κριτική αντίληψη των ενηλίκων, να τους εκτρέψει από την ορθόδοξη χριστιανική συνείδησή τους {...}»²⁶. Από το σκεπτικό του Δικαστηρίου καθίσταται εμφανής η θεολογικά ορθή προσέγγιση του ζητήματος²⁷, αφού το ακυρωθέν πρόγραμμα σπουδών παραγνώριζε τη θέση του αποδεικτικού συλλογισμού στην Ορθόδοξη διδασκαλία και προωθούσε μια διαλεκτική προσέγγιση βασικών δογματικών θέσεων²⁸.

γ.Νομική προσωπικότητα: Το ζήτημα της νομικής μορφής των θρησκευμάτων και των ενώσεών τους σε ένα κράτος σχετίζεται με τη λειτουργία και την υπόστασή τους μέσα σε αυτό. Το επιπλέον στοιχείο είναι ότι οι θρησκευτικές κοινότητες έχουν συγκεκριμένη φύση και σκοπό, γι' αυτό και το νομικό ένδυμα που τυχόν λαμβάνουν είναι απαραίτητο να ανταποκρίνεται σε αυτή την ιδιαιτερότητα. Το γεγονός αυτό καθίσταται άμεσα αντιληπτό μέσα από τη μελέτη των πρακτικών συζητήσεων επί του νομοσχεδίου του ν.4301/2014, όπου καταγράφεται ο δισταγμός ορισμένων θρησκευτικών κοινοτήτων να λάβουν νομική

βάπτισης των τέκνων τους «είναι άστοργος και αδικαιολόγητος, νεν (sic) ουδανός κανονικού και θεολογικού ερείσματος».

²⁵ Βλ.Μ.-Ω. Κουτσουπιά – Ε. Παλιούρα, «Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1045/2018: Τυποποίηση των κριτηρίων υπαγωγής στο καθεστώς των αντιρρησιών συνείδησης για θρησκευτικούς λόγους», *ΘΠΔΔ* 10/2018, σ.937-938.

²⁶ Το κείμενο της απόφασης: <http://www.valsamon.com/index.php?id=51&subid=2028> (τελευταία πρόσβαση, 4.12.2018).

²⁷ Αν και η φράση «θεολογικά ορθή» δεν μπορεί να προσεγγίσει απόλυτα απόφαση κοσμικού Δικαστηρίου. Αυτή είναι και η δυσκολία προσέγγισης της νομολογίας που βρίσκεται στο μεταίχμιο των δύο δικαιοταξιών.

²⁸ Βλ. και Ε. Παλιούρα – Μ.-Ω. Κουτσουπιά, «Παρατηρήσεις στη ΣτΕ Ολ 926/2018», *ΘΠΔΔ* 6/2018, σ.527-528.: Επιπροσθέτως και σε σύνδεση με τα ως άνω και τη σκέψη 14 του Δικαστηρίου, καθίσταται σαφές ότι από το αθέμιτο της κριτικής προσέγγισης βασικών θέσεων μιας θρησκείας, απορρέει και η αναρμοδιότητα της Πολιτείας να κρίνει, έστω και με επιστημονικά κριτήρια, την εφαρμογή του εσωτερικού δικαίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας εκ μέρους των μελών της τελευταίας. Η έννοια δηλαδή των Πολιτών - Χριστιανών a la carte δεν μπορεί να είναι υποστατή, καθώς η θρησκευτική κοινότητα είναι η μόνη δικαιούχος, σύμφωνα με το δικαίωμα της θρησκευτικής αυτονομίας να αξιολογήσει τη συμπεριφορά των μελών της.

προσωπικότητα μη θρησκευτικού χαρακτήρα, αλλά και το μακροχρόνιο αίτημα της Καθολικής Εκκλησίας για ρύθμιση του ζητήματος της νομικής της προσωπικότητας²⁹.

δ. Δίκαιο της Εκκλησίας: Σκόπιμη είναι η αναφορά στη δομή του Δικαίου της Εκκλησίας. Πρόκειται για έναν ιδιαίτερο κλάδο του δικαίου, καθώς αποτελείται από το πολιτειακό του κομμάτι που είναι το πολιτειακό Εκκλησιαστικό Δίκαιο και από το Κανονικό Δίκαιο που είναι το εσωτερικό σύστημα της Εκκλησίας. Μόνη η ανάγνωση του *corpus canonum* δεν ισοδυναμεί με δυνατότητα ερμηνείας του, όπως μόνη η ανάγνωση ενός πολιτειακού νομοθετήματος δεν ισοδυναμεί με δυνατότητα κατανόησής του. Σε αυτό το γεγονός βρίσκεται και το σημείο συνάντησης του κράτους με τα θρησκευόμενα που είναι μερικώς ανεξάρτητο από τα συστήματα σχέσεων κράτους – εκκλησίας και θρησκευμάτων. Αυτό το σημείο συνάντησης είναι που ονομάζεται δικαίωμα θρησκευτικής αυτονομίας, αν και πρέπει να επισημανθεί ότι ο όρος θρησκευτική αυτονομία ή εκκλησιαστική αυτονομία, όπως εντοπίζεται στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ, πρόκειται για πολιτειακό κατασκεύασμα. Πρόκειται για ορολογία που ανήκει στην πολιτειακή προσέγγιση του δικαίου των θρησκευμάτων προκειμένου να στοιχειοθετεί ο τρόπος ύπαρξης του εσωτερικού δικαίου των θρησκευτικών κοινοτήτων εντός του κράτους και γι' αυτό δεν πρέπει να συγχέεται ο όρος αυτονομία με την κανονική αυτονομία της εκκλησιαστικής δικαιοταξίας.

ε. Θρησκευτική ουδετερότητα και ΕΔΔΑ: Στην τελευταία παρατήρηση απομονώνεται ο όρος «ουδετερότητα» σχετικά με το θρησκευτικό φαινόμενο στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ, στις οποίες δεν φαίνεται να έχει αυτοδύναμο κανονιστικό περιεχόμενο, αλλά να συμπληρώνει στην αρχή της θρησκευτικής αυτονομίας και το γενικότερο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Τα κράτη δηλαδή έχουν την υποχρέωση να είναι ουδέτερα υπό την έννοια ότι απέχουν από την εσωτερική αυτορρύθμιση των θρησκευτικών κοινοτήτων. Η υποχρέωση αυτή συνοδεύεται από το μοντέλο του πλουραλιστικού κράτους, που φαίνεται επίσης να συμπληρώνει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Το ΕΔΔΑ αποσαφήνισε το πρώτον το σκεπτικό του σχετικά με την υποχρέωση ουδετερότητας στην υπόθεση *Hasan και Chaush κατά Βουλγαρίας*³⁰, όπου η ουδετερότητα παρουσιάζεται ως απουσία παρέμβασης στην εσωτερική οργάνωση μιας θρησκευτικής κοινότητας και μάλιστα δεν δίνεται έμφαση στο περιεχόμενο της ουδετερότητας, αλλά στην τοποθέτηση του ζητήματος στο κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 9ΕΣΔΑ³¹. Η ουδετερότητα του κράτους, συνεπώς, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια της παρέμβασης, όπως φαίνεται και σε άλλες υποθέσεις. Για παράδειγμα, το Δικαστήριο στην υπόθεση *Supreme Holy Council of the Muslim Community κατά Βουλγαρίας*, πραγματοποίησε σύνδεση της έννοιας της ουδετερότητας με ζητήματα

²⁹ Βλ. ενδ. πρακτικά Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων, Συνεδρίαση 24ης Σεπτεμβρίου 2014, ημέρα Τετάρτη και ώρα 12.30', ΣΕΒΑΣΜΙΟΤΑΤΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (Αρχιεπίσκοπος Καθολικών Αθηνών): «Κύριε Πρόεδρε, κύριε Υπουργέ, κυρίες και κύριοι Βουλευτές, θα αναφερθώ, εν συντομία, στην Καθολική Εκκλησία, στην Ελλάδα, ως εκπρόσωπος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας μας. Όπως γνωρίζετε, η Καθολική Εκκλησία, στην Ελλάδα, υπάρχει, με τη σημερινή της μορφή, από την αρχή, περίπου, της δευτέρας χιλιετίας. {...} Ενώ το Πρωτόκολλο του Λονδίνου αναγνωρίζει την Καθολική Εκκλησία, κατόπιν υπήρξε ένα μεγάλο κενό προς το είδος της νομικής προσωπικότητας και αυτό μας δημιουργούσε πολλά προβλήματα. {...} Πριν από τρία χρόνια περίπου, γινόταν διάλογος μεταξύ Καθολικής Εκκλησίας και Κράτους. Μετά από τα τρία χρόνια, πήρε νέα μορφή, με την πρόταση για θρησκευτικό νομικό πρόσωπο, το οποίο εμείς ζητούσαμε, εδώ και αρκετά χρόνια. Ζητούσαμε να γίνει ένα νομικό πρόσωπο *sui generis*. Σήμερα, βλέπουμε ότι το νομικό αυτό πρόσωπο γίνεται πραγματικότητα και γι' αυτό θέλω να ευχαριστήσω την Κυβέρνηση. Σε ένα μεγάλο ποσοστό, η Κυβέρνηση μας δίνει λύσεις και, πρώτα απ' όλα, προσδιορίζει τώρα μια νομική προσωπικότητα, την οποία είχαμε, εκ των πραγμάτων, αλλά δεν την είχαμε εκ του νόμου.»

³⁰ Julie Ringelheim, "State Religious Neutrality as a Common European Standard? Reappraising the European Court of Human Rights Approach", *Oxford Journal of Law and Religion*, 6/2017, p.30.

³¹ ECHR case of *Hasan and Chaush v. Bulgaria*, Application no. 30985/96, 26 October 2000, §78.

διαμεσολάβησης μεταξύ ομάδων πιστών³². Υπάρχουν, όμως, και αποφάσεις στις οποίες δεν παρουσιάζεται ρητά ο όρος ουδετερότητα στο σκεπτικό του Δικαστηρίου είτε έχει παρουσιαστεί στα επιχειρήματα των μερών είτε όχι. Ωστόσο, δίνεται έμφαση στην έννοια της παρέμβασης και στο μοντέλο του πλουραλιστικού κράτους³³. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η υπόθεση Artur Simonyan and “word of Life” Church of Christians of Evangelic faith in Armenia κατά της Αρμενίας³⁴, στην οποία ζητείται η αναγνώριση της παραβίασης του καθήκοντος του κράτους για αμεροληψία και ουδετερότητα. Πιο αναλυτικά, οι αιτούντες είναι θρησκευτικός οργανισμός που λειτουργεί στην Αρμενία και ο επικεφαλής του. Υπόθεση πορνογραφικού υλικού με εμπλεκόμενο φερόμενο μέλος της εν λόγω οργάνωσης οδήγησε σε δημοσιεύματα, στα οποία η τελευταία χαρακτηριζόταν σέκτα (ενδ. “sect”, “sectarian union”). Οι αιτούντες ισχυρίστηκαν σε επίπεδο εθνικών Δικαστηρίων ότι ο χαρακτηρισμός αυτός έθιγε την οργάνωση και τα μέλη της, λόγω του αρνητικού και συνεπώς προσβλητικού περιεχομένου του. Ισχυρίστηκαν, επίσης, ότι ένας τέτοιος χαρακτηρισμός θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτρεπτικά στην είσοδο νέων μελών. Το Δικαστήριο έκρινε ότι τα επίδικα δημοσιεύματα δεν περιείχαν δυσφημιστικό ή προσβλητικό περιεχόμενο και ότι προστατεύονταν από την ελευθερία στην έκφραση. Σημείωσε, επίσης, ότι οι προσφεύγοντες δεν απέδειξαν δυσφημιστική πρόθεση. Οι αιτούντες έπρεπε να επιδείξουν μια ορισμένη ανοχή στην κριτική, η οποία γενικά έχει τη φύση των ανοικτών συζητήσεων. Το Δικαστήριο σημείωσε, επίσης, ότι οι λέξεις που χρησιμοποιήθηκαν αποσκοπούσαν απλώς στην αναφορά και στην κριτική των δραστηριοτήτων ενός θρησκευτικού οργάνωσης και τον ηγέτη του. Ειδικότερα, αξιολόγησε ότι κατά τη διάρκεια της δίκης ο εκπρόσωπος των εναγόντων παραδέχτηκε ότι οι ενάγοντες δεν είχαν δεσμούς με την Αρμενική Αποστολική Εκκλησία, της οποίας την ιστορική αποστολή αναγνωρίζει η Δημοκρατία της Αρμενίας. Οι πεποιθήσεις της θιγόμενης οργάνωσης απέκλιναν από τις πεποιθήσεις της Αρμενικής Αποστολικής Εκκλησίας, και συνεπώς η χρήση των χαρακτηρισμών στα δημοσιεύματα τελούσε στο πλαίσιο της ελεύθερης κριτικής.

4.Συμπέρασμα: Η θρησκευτική ουδετερότητα ως νομικός όρος

Η ανάλυση των ως άνω πραγματοποιήθηκε με τη συγκεκριμένη δομή, ώστε να καταστεί εμφανής η απουσία οριοθέτησης της έννοιας «θρησκευτική ουδετερότητα» στην ελληνική έννομη τάξη³⁵. Κατά τη γνώμη μου ο όρος «ουδετερότητα» δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί με αυτοδύναμο κανονιστικό περιεχόμενο κατά τη ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου, ειδικά σε επίπεδο συνταγματικό. Η έννοια της αποχής του κράτους από τα εσωτερικά ζητήματα των θρησκευτικών κοινοτήτων περιέχεται στην αμιγώς νομική αρχή της

³² ECHR case of Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria, Application No.39023/97, 16/03/2005, §80.

³³ Ενδ. ECHR case of Metropolitan Church of Bessarabia and Others, Application No. 45701/99, 13 December 2001, §118.

³⁴ ECHR Artur Simonyan and “WORD OF LIFE” Church of Christians of Evangelic faith in Armenia against Armenia, lodged on 8 May 2013, Communicated on 26 January 2017, FIRST SECTION, Application no. 30817/13.

³⁵ Βλ. και Γ. Ι. Ανδρουτσόπουλος, «Εκκλησία και Πολιτεία σε αναθεωρητική δίνη», εφημερίδα Καθημερινή της 9.11.2018, σ. 7: «Περαιτέρω, η θρησκευτική ουδετερότητα διακρίνεται για την εννοιολογική πολυσημία της. Νοείται ως αδιαφορία της Πολιτείας για τα εκκλησιαστικά πράγματα, οπότε στην περίπτωση αυτή η Πολιτεία δεν υιοθετεί καμία θρησκευτικότητα στην εθιμοτυπία της και η Εκκλησία, ως αυστηρώς ιδιωτική υπόθεση, αφενός στερείται κάθε προστασίας και αφετέρου δεν υπόκειται σε κάποια ιδιαίτερη ή αυστηρή εποπτεία (γαλλικό μοντέλο) ή σημαίνει την ευμενή ουδετερότητα της Πολιτείας έναντι της Εκκλησίας γενικώς ή έναντι μεγάλων και καθιερωμένων θρησκευτικών κοινοτήτων (γερμανικό ή και αμερικανικό πρότυπο); Ποιο κράτος θα εκφράζει; Το θρησκευτικά αδιάφορο ή απλώς το μη παρεμβατικό; Πολύ φοβούμαι ότι η μη νοηματοδότηση της σχετικής ρήτρας, ενδεχομένως με την προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης, θα προκαλέσει, έστω ανεπίγνωστα, περισσότερες ερμηνευτικές δυσχέρειες απ’ όσες αγκυλώσεις η εισαγωγή της θα επιχειρήσει τυχόν να ξεπεράσει...».

θρησκευτικής αυτονομίας³⁶, η οποία στην ελληνική έννομη τάξη δεν έχει ακόμα αποσαφηνιστεί πλήρως. Ο νόμος 4301/2014 που ρυθμίζει στο πρώτο του μέρος το καθεστώς των θρησκευτικών κοινοτήτων αποτελεί ένα παράδειγμα νομοθετικής πραγμάτωσης του δικαιώματος αυτού, ωστόσο, η νομολογία δεν έχει ακόμα υιοθετήσει τον όρο εκτενώς³⁷. Η περιπλοκότητα, εξάλλου, του θρησκευτικού φαινομένου, το οποίο περιέχεται στη δημόσια σφαίρα, καθιστά τον όρο ουδετερότητα ανοιχτό σε ερμηνεία αρνητική ως προς τη ρύθμισή του³⁸.

Επιπροσθέτως, η έμφαση πρέπει να δοθεί στη ρύθμιση της ύπαρξης του θρησκευτικού φαινομένου στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη σύσταση της οικείας έννομης τάξης. Ακόμα και αν δεχθούμε ότι ο όρος ουδετερότητα θα μπορούσε να προσδιορίσει αυτή τη ρύθμιση αυτοδύναμα, υπάρχουν δύο επιμέρους ζητήματα που είναι σκόπιμο πρώτα να αποκτήσουν συγκεκριμένο περιεχόμενο και έπειτα να εισαχθεί ο όρος «ουδετερότητα», καθώς έχουν άμεση σύνδεση με την έννοια της παρέμβασης του κράτους στα οργανωτικά θέματα των θρησκευμάτων και την οριοθέτησή της. Το πρώτο προαναφέρθηκε και είναι το περιεχόμενο του δικαιώματος της θρησκευτικής αυτονομίας στην ελληνική έννομη τάξη. Το δεύτερο είναι το επιμέρους δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού των θρησκευτικών κοινοτήτων, το οποίο δεν έχει εξειδικευτεί ακόμα από τα ελληνικά Δικαστήρια, ακόμα και σε υποθέσεις που είχαν ως αντικείμενο την απόρριψη αίτησης ίδρυσης θρησκευτικού νομικού προσώπου. Για παράδειγμα, Δικαστήριο άλλης πολιτειακής έννομης τάξης³⁹ έκρινε ότι κοινότητα που δραστηριοποιούνταν στο εσωτερικό της δεν αποτελεί θρησκεία και οι πεποιθήσεις της δεν μπορούν να ενταχθούν στο κανονιστικό πεδίο του άρθρου 9ΕΣΔΑ⁴⁰. Σε αυτό το σκεπτικό κατέληξε σε συνάρτηση με την εθνική νομοθεσία⁴¹. Η αναφορά της συγκεκριμένης υπόθεσης

³⁶ ECHR, *Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights Freedom of thought, conscience and religion*, 31 May 2018, p.66-77, www.echr.coe.int.

³⁷ Ο όρος έχει αναφερθεί και εξειδικευθεί σε γνωμοδοτήσεις της νομικής υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, ενδ.βλ.Θ. Π. Παπαγεωργίου, ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΙΣ 37/2016, Θέμα: «Κατοχύρωση μισθοδοσίας κληρικών Ι. Μητροπόλεων της Θράκης» (αδημ.).

³⁸ Πρβλ. R. A. Clouser, *The Myth of Religious Neutrality: An Essay on the Hidden Role of Religious Belief in Theories*, 2005, pp.397.

³⁹ Απόφαση 201707148/1 του Dutch Council of State (15.8.2018).

⁴⁰ Σκέψη 9.4. «in the current situation Pastafarianism cannot be regarded as a religion within the meaning of Article 9 ECHR and Article 6 of the Constitution. The Administrative Jurisdiction division recognises the considerable significance of being able to freely express satirical criticism of religious dogmas, institutions and religions. Such criticism itself however, even if it also relates to religion, cannot yet be considered as a religion itself, which is covered by the fundamental rights as mentioned above. In accordance with the ruling of the district court of Oost-Brabant of 15 February 2017, ECLI:NL:RBOR:2017:762, the Administrative Jurisdiction Division considers that the satirical element in Pastafarianism - not only the form but also the content of the vision being communicated – not only constitutes an additional aspect, but is so dominant that the preconditions formulated in the case law of the ECHR are not met, meaning that it cannot be considered as a religion or belief. In particular, there is a lack of the required seriousness and cohesion. The above-mentioned written parodies are distinctive features in this connection. For example, the lack of cohesion is illustrated by the relationship set out in Henderson's letter between the decline in the number of pirates since 1800 and global warming. The freedom of religion and belief does not apply to this kind of satire and parody, which was also the opinion of the Oberlandesgericht Brandenburg in its ruling of 2 August 2017, ECLI:DE:OLGGBB:2017:0802:4U84.16.00. In this respect, the freedom of speech would be more relevant.

For the same reasons, Pastafarianism can also not be considered as a belief within the meaning of Article 9 ECHR, as, according to the case law of the ECHR, the same conditions of cogency, seriousness, cohesion and significance need to be met as those that apply to 'religion', and these conditions have not been met. This also applies to the freedom of belief that is guaranteed in Article 6 of the Constitution, which must also meet the criteria applying to 'religion': see in this connection the explanations of Article 6 of the Constitution, Parliamentary Papers II 1975/76, 13872, No. 3, page 29 and Parliamentary Papers II 1976/77, 13872, No. 7, pages 24-25.», <https://www.raadvanstate.nl/pers/persberichten/main-paragraphs-of-the-judgment-on-pastafarianism-and-the-church-of-the-flying-spaghettimonster.html> (τελευταία πρόσβαση, 4.12.2018).

⁴¹ Σκέψη 10.1.

δεν γίνεται προς ουσιαστική σύγκριση με τη νομολογία της ελληνικής έννομης τάξης, αλλά προς ανάδειξη περίπτωσης εμβάθυνσης στο περιεχόμενο του αυτοπροσδιορισμού μιας ένωσης που δραστηριοποιείται ισχυριζόμενη προς εμπίπτει στο προστατευτικό πεδίο των διατάξεων που κατοχυρώνουν τη θρησκευτική ελευθερία.

Καταληκτικά, η ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου ακόμα και σε ένα κράτος που αυτοπροσδιορίζεται ως κοσμικό ή διακριτό από τα θρησκευόμενα δεν μπορεί να διέπεται σε όλο το φάσμα της ορολογίας από σταθερές και κοινώς αποδεκτές αρχές, καθώς κάθε περίπτωση είναι διαφορετική και κάθε έννομη τάξη έχει διαφορετική παράδοση και σύσταση. Αυτός είναι συνοπτικά και ο λόγος που δεν μπορεί να δοθεί ένας γενικά αποδεκτός ορισμός στην έννοια της ουδετερότητας, η οποία δεν είναι δικαίωμα, αλλά βρίσκεται στο κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως ακριβώς και η έννοια της ανοχής ή ανεξιθρησκείας. Η πολυμορφία των υποθέσεων που σχετίζονται με τη ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου και η αποσύνδεσή του από την αυστηρή συστηματοποίηση των σχέσεων κράτους – θρησκευμάτων καθίσταται εμφανής σε απόφαση Διαιτητικού Δικαστηρίου της Ρωσίας, η οποία έδωσε νομική ισχύ σε συμφωνία θρησκευτικού χαρακτήρα, που συγκεκριμένα είχε ως περιεχόμενο απαλλαγή από μεγάλο μέρος χρέους με ταυτόχρονη ανάληψη υποχρέωσης της εναγόμενης Εκκλησίας προσευχής για την υγεία του ενάγοντος⁴².

---

⁴² Дело № А43-19656/2015, 15 октября 2015 года, του АРБИТРАЖНЫЙ СУД НИЖЕГОРОДСКОЙ ОБЛАСТИ. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Ksenia Eggert, ασκούμενη δικηγόρο και μεταπτυχιακή φοιτήτρια του KU Leuven για την αποστολή της απόφασης και τη μετάφρασή της.